ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

कालिदासीयदृश्यकाव्येषु वैदिकसंस्कारविमर्शः

डॉ. पापनचन्दः

शोधच्छात्रः, संस्कृतविभागः, सिधो-कान्हो-विरषाविश्वविद्यालयः

पुरुलिया, पश्चिमबङ्गः, ७२३१०४

मानवजीवनस्याधारभूतः संस्कारो वर्तते। कस्यापि मनुष्यस्य कुललोकयोः परम्परया यानि कार्याणि क्रियन्ते तेषां कार्याणां सम्यक् प्रकारेण सम्पादनार्थं गुणशीलसौन्दर्य्यपारम्परिक-शिष्टाचाराणामावश्यकता अनुभूयते। तत्र कार्यस्य सुष्ठु सम्पादनाय संस्काराः परोक्षरूपेण प्रेरयन्ति। तेषां संस्काराणां साहाय्येनैव कोऽपि मनुष्यः स्वजीवने शोभनं कार्यं कर्तुं शक्नोति। 'कीर्तिर्यस्य स जीवति' इति उक्तेः मूले जन्मजन्मान्तरयोः सञ्चितपुण्यरूपेण यः संस्कारो वर्तते स एव प्रारब्धरूपेण कार्यं करोति। अतो मनुष्यजीवनस्याधारभूतः संस्कारो वर्तते इति। एते संस्काराः वैदिकसाहित्ये लौकिकसाहित्ये च भिन्नभिन्नरूपेण प्रतिपादिताः सन्ति।

'मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना'।[1]

इति उक्त्यनुसारं विभिन्नेषु ग्रन्थेषु संस्काराणां संख्या भिन्नभिन्नरूपेण च दृश्यते प्राप्यते च। यद्यपि ऋषयोऽष्टचत्वारिंशत् संस्कारा इति आमनन्ति तथापि मतवैभिन्न्यकारणात् षोडशसंस्कारा एव प्रमुखरूपेण प्रतिपादिताः। परञ्च केषाञ्चिन् मते त्रयोदश संस्कारान् केचन जना एकादश संस्कारान् स्वीकुर्वन्ति। अस्मिन् विषये कुललोकयोः या परम्परा वर्तते सा एव परम्परा इदानीं पर्यन्तमपि कार्यं करोति। वैदिकसंस्काराः ये सन्ति तेषां प्रभावः कालिदासीयदृश्यकाव्येषु प्रत्यक्षरूपेण दृश्यते। तेषां वर्णनं निम्नरूपेण क्रियते -

गर्भाधानसंस्कारः -

तत्र प्रथमं तावद् गर्भाधानसंस्कारविषये अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके उच्यते –

'दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम्'।[2]

अत्र गर्भाधानसंस्कारस्याभासः संलक्ष्यते। अत्र गर्भाधानस्य मूलोद्देश्यं वर्तते तेजस्विपुत्रोत्पत्तिः। कथमिति चेत् –

'दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः'।[3]

'आत्मा वै जायते पुत्रः' इति पितुः शरीरे ये गुणा विद्यमानाः सन्ति तेषां गुणानाम् आधानं पुत्रस्य शरीरे भवति। पुत्रः पितृसदृशः एवाचरणं करिष्यतीति मत्वा अस्य संस्कारस्य विधानं वर्तते। यथा विक्रमोर्वशीयनाटके पुरूरवापुत्रस्य आयुः-विचारविषये आश्चर्यचकितोऽभूत्। तत्र कारणमिदं

---

[1]वायुपुराणम्

[2]अभि.श. – 4र्थ. अंक, पृ - 249

[3] अभि.श. – 4र्थ. अंक, (4/4) पृ - 252

यद् उर्वशी गर्भवती अस्ति न वा इति न परिलक्षितः। एतस्मात् कारणात् तेन उच्यते –

'न च मया गर्भव्यक्तिरालक्षिता'।[4]

अनेन ज्ञायते यत् तत्कालीनसमये गर्भाधानसंस्कारस्य प्रचलनमासीत्।

पुंसवनम् –

गर्भस्थशिशोः तृतीये मासे पुंसवनसंस्कारस्य विधानं वर्तते। पुत्रोत्पत्तिः सर्वैः काम्यते। कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलेऽपि उच्यते –

'इदानीमेव साकेतस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जायाऽस्य श्रूयते'।[5]

अत्र पुत्रहीनता सामाजिकदोषरूपेण परिलक्ष्यते। यथा शूद्रकेनापि मृच्छकटिके उच्यते –

'शून्यमपुत्रस्य गृहम्'।[6]

उत्तररामचरितेऽपि दृश्यते यद् यदा जनकनन्दिनी जानकी सीता गर्भवती आसीत् तदा ऋष्यशृङ्गस्य आश्रमाद् अष्टावक्रमाध्यमेन अरुन्धत्या साकं माताकौशल्याप्रभृतयः सीताम् आशीर्वचांसि प्रयच्छन्ति। तत्र यशस्विपुत्रोत्पत्तेः अभिलाषा तासां मनसि विद्यते। पुन्नरकात् त्रायते इति पुत्रः। स एव वंशपरम्परायाः सञ्चालनं सम्यक् प्रकारेण करिष्यति इति मत्वा सर्वेऽपि श्रेष्ठपुरुषाः वैदिकरीत्या तस्मिन् समये पुंसवनसंस्कारं कुर्वन्ति स्म।

जातकर्मसंस्कारः -

अयं संस्कारो बालकस्य जन्मसमये नाभिच्छेदनात् पूर्वं क्रियते। यदि कस्माच्चित् कारणात् जातकर्मसंस्कारः समयानुसारं न भवति तर्हि तद्दिवसाभ्यन्तरे एव करणीयः। अस्य संस्कारस्य मूलोद्देश्यं भवति शिक्षणरक्षणभरणव्यापाराः सम्पादिताः भवेयुः। अस्मिन् संस्कारे जातकस्य पिता वैश्वानरं प्रति स्वकीयं कर्तव्यं ज्ञापयन् द्वादशपात्रेषु पुरोडाशं संस्थाप्य वैश्वानराय समर्पयति। पुत्रस्य कृते दधिमधुघृताणि च एकस्मिन् स्वर्णपात्रे संस्थाप्य भक्षणार्थं ददाति। अनेन तस्य शरीरे ऊर्जायाः सञ्चारो भवति। अनेन द्रव्यत्रयेण कस्य आधानः भवति इत्यस्मिन् विषयेऽपि ऋषयः स्वकीयमतं प्रस्तुतवन्तः। यथा दधिद्रव्येण इन्द्रियशक्तिः संवर्ध्यते। घृतेन पशुतेजः मधुना औषधिषु रसाः प्राप्यन्ते। एतेन पीतवातकफजाश्च रोगाः प्रशमिता भवन्ति। एतत्सर्वमभिलक्ष्य कालिदासेनापि सर्वदमनस्य सर्वविधरक्षणाय वदति –

'एषाऽपराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता'।[7]

अनेन प्रतीयते सर्वदमनस्य जातकर्मसंस्कारः सम्यक्प्रकारेण सम्पादितः। यदा तापसी बालकं सर्वदमनं दृष्टवती तदा तस्य मणिबन्धे रक्षाकवचः न आसीत्। एतद् दृष्ट्वा सा शङ्किता तदा सा राजानं पृच्छति, राजा उत्तरं ददाति सिंहशिशुना साकं क्रीडासमये रक्षाकवचः परिभ्रष्टः, अतो भूमौ पतितं दृष्ट्वा मया नीतः। तदानीं तापसी प्रसङ्गेऽस्मिन् वदति यद् भगवता मारीचेन जातकर्मसमये सर्वदमनस्य मणिबन्धे स कवचः स्थापितः। अनेन रक्षाकवचेन बालकस्य संरक्षणं भविष्यति। सर्वदमनस्य जातकर्मसंस्कारः विधिवत्सम्पन्नो भवति। यथा नाटकस्य सप्तमाङ्के मारीचेन उच्यते–

---

[4]वि.म. – 5म अंक, पृ – 230

[5]अभि.श. -6ष्ठ. अंक, पृ - 451

[6]मृ.क. – 1म. अंक,(1/8)

[7]अभि.श. – 7म. अंक, पृ - 515

'विधिवदस्माभिरनुष्ठितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेयः'।[8]

अनेन प्रकारेण विक्रमोर्वशीयेऽपि पुरूरवा पुत्रस्य संरक्षणाय जातकर्मसंस्कारः सम्पादितः। अयं संस्कारः च्यवनऋषिणा सम्पादितः। यथा उच्यते–

'यत् क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादिविधानं तदस्य भगवता च्यवनेनाशेषमनुष्ठितम्'।[9]

अनेन प्रतीयते यत् कालिदाससमये संस्काराणां विशिष्टं महत्त्वमासीत्। तत्कालीनसमाजे वैदिकसंस्काराणां प्रचलनं कुललोकयोः परम्परामधिकृत्य भवति स्म। एतत् सर्वमभिलक्ष्य कवीन्द्र-कालिदासेन जातकर्मसंस्कारस्य सर्वविधरक्षणाय वदति। अयं जातकर्मसंस्कारविषये महर्षिमनुना उच्यते यथा –

प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते।[10]

नामकरणम् –

जातकर्मसंस्कारानन्तरमेव नामकरण-संस्कारः क्रियते। कस्यापि जातकस्य जन्मानन्तरं सामाजिकव्यवहारज्ञानाय नामकरणसंस्कारः अनुष्ठीयते। यथा ज्योतिषशास्त्रे उच्यते –

'नामाखिलस्य जगतः व्यवहारहेतुः नाम्नैव कीर्तिं लभते मनुष्यः'।[11]

अर्थात् नाम्ना तद्विशिष्टगुणस्य आधानमपि भवति। संज्ञा द्विविधा भवति। एका अन्वर्थसंज्ञा, द्वितीया तद्भिन्ना संज्ञा। अत्र अन्वर्थसंज्ञा का भवति? यस्य यादृशी संज्ञा वर्तते तादृशी एव जातकस्य कर्म वर्तते। इयं संज्ञा अन्वर्थसंज्ञा वर्तते। द्वितीया संज्ञा सा अस्ति यत्र जातकस्य नामानुसारेण कार्यं न वर्तते। सा तद्भिन्ना संज्ञा। यथा कस्यापि नाम वर्तते सत्यप्रकाशोऽस्यान्वर्थसंज्ञा भविष्यति सः सदा सत्यमेव प्रकाशयति अर्थात् यथार्थं भाषणं करोति, परञ्च यदि सः सर्वदा असत्यं वदति तर्हि सा संज्ञा तद्भिन्ना भविष्यति। अतो वैदिकयुगाद् आरभ्य अद्यावधि पर्यन्तं जातकस्य जन्मसमयानुसारं तिथिवारनक्षत्रमुहूर्तादिकं दृष्ट्वा नामकरणं सम्पद्यते। कालिदासेनापि एवमुच्यते –

'स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि'।[12]

'सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात्'।[13]

विद्यारम्भसंस्कारः –

मानवजीवनम् एकः व्यवहारः अस्ति। व्यवहारस्य मूलमस्ति ज्ञानम्। ज्ञानस्य मूलम् अस्ति शिक्षा। अतः सर्वेऽपि स्वकीयं बालकं शिक्षणार्थं प्रेरयन्ति। तत्र बालकस्य पञ्चवर्षादारभ्य विद्यारम्भसंस्कारः अनुष्ठीयते। तस्मिन् समये बालकः अक्षरारम्भं करोति। कथमिति चेत् न क्षरतीति अक्षरः। अक्षरः ब्रह्मसदृशो भवति। तस्य कदापि क्षरणं न भवति। एतस्मात् कारणाद् अक्षरारम्भः क्रियते। इतः आरभ्य समावर्तनपर्यन्तं स विद्याग्रहणं करोति। अस्मिन् संस्कारविषये कालिदासेन उच्यते -

'किमिदं शिष्योपदेशकाले युगपदाचार्यभ्यात्रोपस्थापनम्'।[14]

---

[8]अभि.श.- 7म. अंक, पृ - 544

[9]विक्र.म. – 5म. अंक, पृ - 236

[10] मनु. स्मृ. – 2/28

[11] मुहूर्तचिन्तामनि, नामकरणसंस्कारप्रकरण

[12]अभि.श.- 7म. अंक, पृ - 499

[13]अभि.श.- 7म. अंक, (7/33) पृ - 544

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

अनेन प्रतीयते यद् तदानीम् आचार्याः सम्यक् प्रकारेण शिष्यस्य हृदि विद्यास्थापनं कुर्वन्ति स्म। तस्मिन् समये पक्षविपक्षरूपेण विद्याग्रहणं जनाः कुर्वन्ति स्म। पूर्वपक्षमुपस्थाप्य उत्तरपक्षेण तस्य विषयस्य पुष्टिं कारयन्ति स्म। येन शिष्याणां बुद्धेः वर्धनं सम्यक् प्रकारेण भवेत्। यथा तर्कमाध्यमेन अत्र उच्यते –

"उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः।
श्यामायते न यस्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु"॥[15]

अत्र आचार्यगणदास-हरदत्तयोर्मध्ये शिक्षाविषयकचर्चा आयोजिता। वादे वादे जायते तत्त्वबोधः इति परम्परया शिक्षायाः संरक्षणं वर्धनञ्च भवेत् एतदर्थम् एतादृशानि उदाहरणानि प्रदत्तानि। येन तत्कालीनसमाजः शिक्षितो भवेद्। अष्टादशविद्यानां ग्रहणं जनाः क्रमेण समयानुसारञ्च कुर्वन्ति स्म। विक्रमोर्वशीयेऽपि पुरुवा उर्वशी च विद्यारम्भसंस्कारं सम्पादितौ –

'एष गृहीतविद्या आयुः साम्प्रतं कवचहरः संवृत्तः'।[16]

विवाहसंस्कारः –

वि-उपसर्गपूर्वकं वह्-धातोः विवाहशब्दः निष्पन्नो भवति। यस्यार्थः विशेषेण भारं वाहयति इति विवाहः। यः कश्चन पुरुषः वर्तते तस्य यावत् पर्यन्तं विवाहसंस्कारः न सम्पद्यते तावत् पर्यन्तं सः अपूर्णो भवति। कथमिति चेत् मानवजीवने पुरुषार्थचतुष्टयम् ऋषिभिः निर्धारितम्। अत्र धर्मार्थकाममोक्षाणामिति चतुर्णां सम्पूर्णजीवने आवश्यकता भवति। अतो धर्मार्थकामाः इति त्रयाणां पुरुषार्थाणां सम्यक् प्रकारेण सम्पादनार्थं धर्मपत्न्याः अवश्यकता अनुभूयते। यथा उच्यते–

'विना पत्नी कथं धर्म आश्रमाणां प्रवर्तते'।[17]

अतः सर्वविधशुभकार्येषु धर्मपत्नी तिष्ठति। कालिदासेनापि स्वकीयदृश्यकाव्येषु विवाहसंस्कारस्य भारतीयमर्यादानुसारं उपस्थापनम् अक्रियत। तेन कुत्रापि अनैतिकविवाहसंस्कारस्य चर्चा न कृता।

'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः'।[18]

इति गीतावचनानुसारं स्वधर्मे एव संस्कारादिसम्पादनम् आचारसंहिता आसीत्।

'ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलं
तयोः मैत्रीविवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः'।[19]

स्वकुलवंशपरम्परानुसारेण विवाहसंस्कारं विधिपूर्वकवैदिकपरम्परया जनाः सम्पादयन्ति स्म। अष्टविधविवाहसंस्काराणां यथोचितं स्थानं समाजे आसीत्। यथा उच्यते –

"त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः
शकुन्तला मूर्त्तिमती च सत्क्रिया।
समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं
चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः"॥[20]

अत्र राजा दुष्यन्तः क्षत्रियकुलभूषणो वर्तते। यथा उच्यते –

"जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि"॥[21]

---

[14]मा.वि. – 1म. अंक, पृ - 24

[15] मा.वि. – 2य अंक, (2/9)

[16]विक्र.म. – 5म. अंक, पृ - 236

[17]धर्मशास्त्र,

[18]श्रीमद्भागवदगीता – कर्मयोग (3/35)

[19]सुभाषितानि

[20]अभि.श.- 5म. अंक, (5/15) पृ - 339

इत्यनेन ज्ञायते यत् सः तदानीं लब्धप्रतिष्ठित आसीत्। शकुन्तालापि मेनकाविश्वामित्रयोः संसर्गजा आसीत्। साऽपि क्षत्रियकुलोद्भवा मूर्त्तिमती लक्ष्मीस्वरूपिणी आसीत्। मालविकाग्निमित्रेऽपि एवमुच्यते –

'भगवति यदि त्वं प्रसाधनगर्वं वहसि, तद्दर्शय मालविकायाः शरीरे विवाहनेपथ्यमिति। तया विशेषालङ्कृता मालविका'।[22]

व्यक्तिजीवनं समाजजीवनञ्च शृङ्खलारक्षार्थं विवाहसंस्कारस्य महत्त्वं सर्वजनविदितम्। अनेन प्रकारेण गृहस्थाश्रमस्य अन्यतमवैशिष्ट्यं वर्तते विवाहसंस्कारः।

अन्त्येष्टिसंस्कारः –

मनुष्यजीवनस्य अभिलषितपुरुषार्थ-चतुष्टयेषु अन्तिमपुरुषार्थरूपो मोक्षो वर्तते। धर्मार्थकामत्रिविधैः पुरुषार्थैः कार्याणि संसाध्य पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तये सर्वेऽपि मनुष्याः प्रयतन्ते। यद्यपि मृत्युविषये जनानां मनसि भयम् उत्पद्यते। भयकारणात् ते मृत्युं न वाञ्छन्ति। परञ्च सत्यमिदमेव यद् **'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च'** इति गीतावचनं सत्यमस्ति। मोक्षप्राप्तये मनुष्याः स्वजीवने शुभकर्माणि कुर्वन्ति। येन मुक्तिः भवेत्। इहलौकिकपारलौकिकयोः अभ्युदयाय यः अयं संस्कारः जनैरनुष्ठीयते। **"निषेकाद्याः श्मशानान्ताः तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः"** इति स्मृतिवचनानुसारं वैदिकविधिविधानेन अन्तिमपुरुषार्थप्राप्तये जनाः प्रयासं कुर्वन्ति। कालिदासेनापि स्वकीयदृश्यकाव्येष्वनेकेषु स्थलेषु मानवजीवनस्य परमगतिः मोक्षो वर्तते इति उद्घोषितम्। अन्त्येष्टिसंस्कारविषये अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके दुष्यन्तेन उच्यते –

"अस्मात् परं वत यथाश्रुति संभृतानि
को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति"॥[23]

कथनस्याभिप्रायोऽयं वर्तते यत् सर्वेऽपि प्राणिनः प्रातःकालादारभ्य रात्रिशयनपर्यन्तं स्वस्वकार्यं संसाधयन्ति। सर्वेषु जीवेषु चिन्तनशीलजीवो मनुष्यो वर्तते। अस्य मनुष्यस्य कर्तव्यं किं भवेत्? इति विचारणीयो विषयः ऋषीणां समक्षमासीत्। अतः सृष्टिप्रपञ्चस्य वेदरूपा या प्रथमा वाणी वर्तते, ऋषयः मनुष्याणां कृते तदनुकूलाम् आचारसंहितां निर्माय उपस्थापितवन्तः। एते वैदिकसंस्काराः मनुष्यस्य कर्तव्याकर्तव्ययोः बोधं कारयन्ति। यस्य यादृशः संस्कारो भवति सः तादृशं कर्म करोति। कर्मानुसारं मोक्षप्राप्तिः भवति। किं वा इहलौकिकपारलौकिकयोः उभयोः सुखविधानं शान्तिसमृद्धिश्च संस्कारानुकुलमेव प्राप्यते। अतः कालिदासेनापि वैदिकसंस्काराणां यद् वैज्ञानिकं महत्त्वं वर्तते तत्प्रस्तूय समाजस्य महान् उपकारः कृतः।

ଓଃଓଃ

अभि.श.- 1म. अंक, (1/12) पृ - 44

[22]मा.वि. – 5म. अंक, पृ - 153

[23]अभि.श.- 6ष्ठ. अंक, (6/25) पृ – 456

[23] अभि.श.- 6ष्ठ. अंक, (6/6)

सहायकग्रन्थसूची

- Belvalkar, S.R.(Ed.). *The Abhijnasakuntalam*. New Delhi: Kalidas Sahitya Academy, 1965. English.
- Bhattacharjea, Ramsadaya. *A Tale from the Vikramorbashee of Kalidas*. Calcutta: The Sanskrit press, 1859. English.
- Patra, Benudhar. *New Horizons in History $ Culture*. Delhi: Pratibha Prakashan, 2015.
- त्रिपाठी, ब्रह्मानन्द (सम्पादित)। *कालिदास-ग्रन्थावली* । वाराणसी : चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन्, 2014
- पाण्डेय, रमाशंकर (सम्पादित)। *मालविकाग्निमित्रम्।* वाराणसीः चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन्, 2012।
- पाण्डेय, परमेश्वरदीन (सम्पादित)। *विक्रमोर्वशीयम्*। वाराणसीः चौखाम्वा सुरभारती प्रकाशन्, 2013।
- दुवे, सीताराम। वैदिक संस्कृति और उसका सातत्य। दिल्लिः प्रतिभा प्रकाशन्, 2006।